

Arzu Niftəliyeva
ADU

DİALOJİ NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASINDA ÇALIŞMALAR

Açar sözlər: Xarici dilin tədrisi, dialoji nitq, çalışmalar, replika, reaksiya, funksional çalışmalar, mikrosituasiya, tapşırıq növləri

Key words: teaching foreign language, dialogic speech, exercises, replica, reaction, functional exercises, micro situation, exercise types

Ключевые слова: обучение иностранных языков, диалогическая речь, упражнения, реплика, реакция, функциональные упражнения, микро ситуация, типы упражнения

Təlimin əsasında duran situasiyanın növündən asılı olaraq nitq çalışmaları iki qrupa bölünür və onların hər biri dialoji nitqin öyrədilməsində müəyyən mərhələnin formalaşdırılmasını təmin edir.

Birinci pillə qismində mikrosituasiya əsasında kiçik addım hərəkəti xarakterli dialoqun öyrədilməsi nəzərdən keçirilir. Biraddımlı nitq hərəkətinin təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən qarşılıqlı əlaqə növlərində deyim vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etmək bacarığı formalaşdırılmalıdır. Bu bacarığa üç komponent daxildir:

- a) əsas replika ilə situasiyaya reaksiya vermək;
- b) situasiyaya söykənərək reaksiya replikasını başa düşmək;
- c) situasiyaya söykənərək və funksional və struktur əlaqələrindən istifadə edərək əsas replikaya reaksiya vermək.

Şagirdlərə yalnız əsas replikaya reaksiya verməyi deyil, həm də həmin replikadan istifadə etməyi, şəraitdən və ya müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddən çıxış edərək söhbəti başlamağı, situasiya ilə deyim arasında əlaqə qurmağı öyrətmək lazımdır. Söhbətin əvvəli şagirdlər üçün xüsusilə çətindir, çünki bu, söhbətin predmetini müstəqil tapmaq bacarığını tələb edir. Dialoq xəbərdən, sualdan, nidadan və s. başlaya bilər. Buna görə də mikrosituasiyaları elə seçmək lazımdır ki, şagirdlər hər əsas replika növündə məşq edə bilsinlər.

Aşağı siniflərdə söhbətin daha asan başlanğıcı (sual və ya nida) öyrədilir. Orta mərhələdə xəbər (məlumat) üstünlük təşkil edir. Əsas replika situasiyaya müvafiq və əsaslandırılmış olmalı, həmsöhbəti cavab fikri söyləməyə təhrik etməlidir.

Funksional zəmindəki çalışmalar mikrosituasiyaya əsaslanaraq aparılır. Mikrosituasiya reaksiyası iki-üç qarşılıqlı əlaqədə olan replikadan ibarət olan situasiyaya deyilir. Məsələn, zərurət situasiyası, anlaşılmaz və ya qeyri-müəyyən informasiya, kontaktın qurulması və s.

Mikrosituasiya əsasən zahiri situasiya qismində çıxış edir. Bunun məqsədi belə ola bilər: küçəni keçmək, ünvan soruşmaq, nəyisə götürməyi xahiş etmək və s. Əgər qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün informasiya çatmırsa, nitq hərəkəti əməliyyatlardan biri qismində çıxış edir.

Fonunda dialoqun inkişaf etdiyi şərait zahiri situasiyanın mütləq komponentidir. Bu şəraitə isə fəaliyyət yeri, vaxtı, əşyavi əhatə, dialoq iştirakçılarının qarşı-

lıqlı münasibətləri daxildir. Sadalanan amillərdən hər biri şərti nitq situasiyasının, əgər müəyyən nitq reaksiyaları onunla bağlıdırsa, komponenti ola bilər. Belə situasiyanın mərkəzi həlqəsi şəxsiyyət deyil, hərəkət olduğundan situasiya iştirakçılarının rolu həlledici əhəmiyyət daşıdır.

Belə situasiyaların təsvirində daha çox ümumiləşdirilmiş personajları (qonaq, turist, yoldan ötən, oğlan, sinif yoldaşı və b.) görmək olur. Və ya şagirdə situasiyada öz adından çıxış etmək təklif olunur. Məsələn: «Avtobus dayanacağımı tapmalısınız. Yoldan ötənə hansı sualla müraciət edərsiniz və o sizə hansı cavabı verir?» Bəzi hallarda müəyyən sosial təbəqənin nümayəndəsinə (polis, satıcı, sürücü və s.) müraciət etmək lazım gəlir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, belə rollara müraciət azaddımlı adlanan hərəkətin əsasında duran situasiya üçün daha tipikdir. Bunun canlandırılması üçün dərs prosesində şagirdlərə satıcı və alıcı, kitabxanaçı və oxucu, biletdən satan və səyyah və s. rolları təklif oluna bilər.

Mikrosituasiya əsasında çoxaddımlı dialoqun aparılmasının öyrədilməsi nitq hərəkətinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Söhbətin məqsədindən çıxış edərək və həmsöhbətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, söhbət iştirakçılarının hər biri öz deyimlərinin ümumi proqramını müəyyənləşdirir, sonra isə söhbətin gedişində partnyorun məlumatının məzmun və formasından asılı olaraq sonrakı replikanın xarakterini dəqiqləşdirir. Dialoqun məntiqi zəmində aparılması yaradıcı fəaliyyətdir. Tədrisin qarşısında duran məsələ şagirdlərə bu kimi fəaliyyətdə təcrübə vermək, ona hazırlamaqdan ibarətdir.

Dialoq iştirakçılarının nitq davranışına proqramlaşdırılan (alqoritmik) və proqramlaşdırılmayan (evristik) komponentlər daxildir. Birincilər birlikdə qəbul edilmiş standartlaşdırılmış situasiyalarda nitq davranışı normalarını əks etdirir, ikincilər danışanın xüsusiyyətləri, situasiyanın spesifik xarakteri və həmin situasiyanı danışanın qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Buna görə də dialoqun öyrədilməsi tipik, təkrarlanan şəraitlərdə nitq hərəkətində məşqi nəzərdə tutur. Bu da təcrübə toplanmağa, yeri gələndə fəaliyyətə hazır olmağa, yaradıcılıq təşəbbüsü göstərməyə, özünü ifadə etməyə kömək edir. Xarici dil dərslərində qarşılıqlı nitq ünsiyyətinə öyrətmənin bu iki aspektinin tam uzlaşması dili praktik öyrənməyi təmin edə bilər.

Bu məsələ makrosituasiya əsasında tapşırıqların köməkliliyi ilə həll olunur. Bu situasiyaya aşağıdakı mərhələlər daxildir:

- 1) tapşırığın verilməsi; müəllimin rəhbərliyi altında dialoqun kollektiv tərtib edilməsi (bu mərhələ tədrisən yığılıdır və axırda tamamilə aradan gedir);
- 2) müəllimlə dialoqun aparılması (müəyyən vaxtdan sonra bu da yığılıdır); şagirdlərin müstəqil dialoq aparması;
- 3) dialoqu müqayisə etmək məqsədilə bu situasiya və ya ona yaxın situasiya əsasında dialoqun dil daşıyıcısı, artist və ya dikturun ifasında dinlənilməsi.

Makrosituasiya dinamikdir. Onun əsas komponentləri **mövzu, məqsəd və rollardır.**

Mövzu aktual olmalıdır. Xarici dil dərslərində evdə, tənəffüsdə, dərstdən sonra danışıqların predmeti olan mövzulara müraciət etmək təbiidir.

Məqsəd elə qoyulmalıdır ki, söhbət iştirakçılarının hər ikisinin hərəkətini yönümləndirsin, onların qarşılıqlı münasibətinin xarakterini göstərsin. Bunun üçün tapşırıqda kommunikativ psixoloji verilənlər özünə yer almalıdır.

Şagirdin situasiyaya reaksiyası onu necə yozmasından, öz rolunu və kommunikasiya aktında öz iştirakının məqsədini necə başa düşməsindən, təklif olunan rola münasibətindən, bu rolun onun xoşuna gəlməsindən, təklif olunan motivasiyanın ona nə qədər yaxın olmasından asılı olacaq [4, s. 220-225].

Bundan başqa, tapşırıqların hamısı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- həcminə görə gücədən olmalıdır;
- çətinliklərin (material, yerinə yetirilmə şərtləri və nitq fəaliyyətinin xarakteri baxımından) tədricən artması nəzərə alınmalıdır;
- məqsədyönlü və əsaslandırılmış olmalıdır (bu tapşırığın yerinə yetirilməsinin son və ya ara məqsədlərinin olmasını nəzərdə tutur);
- onlar şagirdlərin fəaliyyətini aktivləşdirməli, özlərində həyati və tipik nümunə və situasiyalar daşımalıdırlar [2, s. 264].

Belə ki, ingilis dili dərslərində (xüsusilə erkən mərhələdə) dialoji nitqi öyrətmək üçün verbal xarakterli situasiyadan istifadə olunur. Bu zaman tapşırıqlar dəyişdirilir, əvvəl sadə dəyişikliklər etmək, sonra müstəqil nitq məlumatları həyata keçirmək təklif olunur.

Metodiki baxımdan əhəmiyyətli olanı budur ki, dinləmə və danışma tədris prosesində bir-birini inkişaf etdirməyə kömək edir, çünki anlama danışma prosesində, danışma isə anlama prosesində formalaşır. Danışma prosesində daxili nitqin köməkliyi ilə fikrin, yəni gələcək deyimnin fikir planı və ya konspektinin fikrə olunması özünə yer alır.

Zahiri nitq praktikası ilə dəstəklənməyən uzunmüddətli passiv dinləmə eşitmə obrazlarının təhrif olunması və akustik-artikulyasiya əlamətlərinin yaranmasını çətinləşdirə bilər. Buna görə də tədris prosesində kiçik mətnlər seçilir və bütün fonetik, leksik, qrammatik çətinliklər mətn səslənməmişdən aradan qaldırılır. Şagirdlərə bir neçə tapşırıq yerinə yetirmək təklif olunur:

- plan tutmaq;
- mətnlə bağlı suallara cavab vermək (şifahi);
- mətni danışmaq;
- mətni müzakirə etmək və öz fikrini bildirmək;
- mətnin məzmunu üzrə dialoqlar qurmaq;
- mətnə haqqında danışılanla real gerçəklikdə baş verənlərin qarşılıqlı təhlilini aparmaq.

Dialoji nitq vərdişlərinin inkişafına müxtəlif oyunlar da kömək edir. Məsələn bunlardan biri «Lovğa» oyunudur:

This boy is a boaster. This is what he said.

1) Yesterday I cleaned my teeth in the morning, in the afternoon and in the evening.

2) Yesterday I washed my hands and face ten times.

3) Yesterday I helped my friends to do their homework.

4) Yesterday I played chess with a champion.

5) Yesterday I watched TV at night.

6) Yesterday I skated at the stadium.

Oyunlar adətən emosional yüksəlişlə müşayiət olunur və bu da tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsir edir, onun effektivliyini yüksəldir [3, s. 17-18].

Belə oyunlar eyni zamanda qrammatikani daha asan öyrənilir yadda saxlamağa kömək edir. Şagirdlərə stimullaşdırıcı suallara cəld cavab verməyi öyrətmək çox vacibdir.

Reaksiya verməyə öyrətmə prosesində həm də stimullaşdırmaya öyrətmə başlayır. Bir sıra çalışmalar da buna xidmət edir. Onlarda şagird dolaylı suallarla dialoqa cəlb edilir.

T – Igor, ask Petya what he did yesterday.

Igor – Petya, what did you do yesterday?

Petya – I walked with my dog.

Şagirdlərə bu replikalari müvafiq situasiyalarda işlətməyi, yəni müstəqil dialoq aparmağı öyrətmək lazımdır. Bu məsələlərin həyata keçirilməsinə sırf metodiki priyomlarla yanaşı həm də şagirdlərin leksik seçim sistemi, xüsusi tapşırıqlar və mətnlər kömək edir [1, s. 22].

Bu məqsədə çatmaq üçün «Tap görüm» oyunundan istifadə etmək olar. Oyunun qaydası belədir: şagirdlərdən biri sinifdən çıxır, bütün sinif isə nəşə bir əşyanı nəzərdə tutur. Tapmaq üçün sual çox sadə, eyni tipli (məsələn: «Is it a ...?») olmalıdır. Yaxud əşyanı müəyyənləşdirmək istəyənlər bir sıra suallar verirlər. Məsələn: What colour is it? Where is it? Is it large or small? What can we do with it? və b.

Belə oyunda şagirdlər sualların köməkliyi ilə nitqi stimullaşdırmağı öyrənirlər. Söhbətin başlanğıcının stimullaşdırılması təsdiq vasitəsilə də mümkündür. Və bunu şagirdlərə göstərmək lazımdır. Məsələn, müəllim reaksiya replikasını verir və şagirdlərdən bu reaksiyaya səbəb olan müxtəlif stimulları seçib söyləməyi xahiş edir. Məsələn: «T – With whom did you go there?» Mümkün stimullar:

– I went to the theatre yesterday.

– I went to the country last Sunday.

– We went to the Zoo last Saturday. Və b.

Müəllim şagirdlərə stimullaşdırıcıni genişləndirməyi təklif edə bilər. Məsələn, həmin «With whom did you go there?» sualına reaksiya aşağıdakı stimullardan doğa bilər:

– I like “Buratino” very much. I went to the theatre yesterday.

– The weather was so fine. We went to the country last Sunday.

– I like to sing and dance. We went to our friends last week.

– I am fond of animals. We went to the Zoo last Saturday.

Təcrübə göstərir ki, şifahi nitqə öyrətmə prosesində bilərəkdən problemlı situasiyalar yaradılır ki, şagirdlər sistematik məşq edə bilsinlər. Danışma vərdişlərinin formalaşmasına gətirib çıxarda biləcək problemlı situasiyaların yaradılması üçün müxtəlif informasiya mənbələrinə (kitab, qəzet, audio- və video-yazılına) müraciət etmək lazım gəlir.

İngilis dili dərslərində dialoji nitq bacarıqlarının aşılama tələbələrə söhbəti başlamaq, dəstəkləmək və başa çatdırmağı, söhbətə məlumat və monoloq əlavə etməyi öyrətməklə bağlıdır.

Nitq yönümlü tapşırıqlar elə hazırlanır ki, tələbələr yalnız dil formalarını mənimsəməsin, həm də situasiyanı öz məzmunu ilə doldursun. Tapşırıqların qarşısında duran əsas məsələ tələbələrə lazımi informasiyanı soruşmağı, replikaya düz-

gün reaksiya verməyi, öz fikrini bildirməyi öyrətməkdən ibarətdir. Məhz bu, ingilis dilində sərbəst danışmağa imkan verir.

Bu sistemin fərqli xüsusiyyəti mövcud tapşırıqlara əlavə replikaların və universal klişələrin, nitq strukturlarının, real həyatda mövcud olan problemli nitq situasiyalarının daxil edilməsi, dialoq aparılmasına psixoloji hazırlıq üçün funksional zəminin tərtib edilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Брагина. О системе упражнений в процессе обучения диалогической речи// Иностранные языки в школе. – 1985. - № 3. – С. 22-27
2. Гез Н. И., Ляховицкий М.В. , Миролубов А.А., Фоломкина С.К., Шатилов С.Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Высшая школа, 1982
3. Калимулина О. В. Ролевые игры в обучении диалогической речи// Иностранные языки в школе. – 2003. - № 3. – С. 17-20
4. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе/ Под ред. А.Д. Клименко. – М.: Педагогика, 1981

Summary

Exercises in tanning the skills of dialogical speech

Depending on the conditions of the speech speaking exercises are divided into two groups, each of which guarantees the formation of the definite level in tanning of the dialogical speech. The article deals with the exercises of the first and second level, the definition of each level is given, their main components related to their understanding and usage in the act of speech are specified. Besides, the main components of the micro situation are analyzed. Later, concrete exercises for the development of speech are presented.

Резюме

Упражнения в привитии навыков диалогической речи

В зависимости от речевой ситуации речевые упражнения делятся на две группы, каждая из которых обеспечивает формирование определенной ступени в усвоении диалогической речи. В статье рассматриваются упражнения первой и второй ступени, даются характеристики каждой группы упражнений, выделяются их основные компоненты, рассматриваются основные моменты, связанные с их восприятием и использованием в речевой ситуации. Рассматриваются так же основные компоненты микроситуации. Затем даются конкретные упражнения для развития диалогической речи.